

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Сучасна кримінологія перебуває в пошуках найбільш ефективних шляхів стримування злочинності і зменшення її негативних наслідків. В основі концепцій попередження злочинності традиційно лежать теорії, які пояснюють причини злочинної поведінки. В останні роки кримінологи все більше уваги приділяють культурологічній концепції причин злочинності. Інтерес до цієї теорії не випадковий і пов'язаний з об'єктивними процесами, що відбуваються у світі. Одним з найбільше кримінологічно значимих соціальних процесів є світова глобалізація, елементом якої є і глобалізація культури. Очевидно, що стрімкий розвиток засобів масової комунікації, поява електронних засобів інформації фактично зруйнували національні кордони культурного простору.

На тлі зростання ролі масової культури особливого значення набувають цінності окремих соціальних груп, у яких відбувається соціалізація людини, формування її як особистості. До числа відособлених у соціально-культурному плані груп можна віднести молодіжне середовище, особливістю якого є домінування специфічної молодіжної культури, або, іншими словами, субкультури. Кримінологічні дослідження дозволяють говорити про наявність у структурі даної субкультури особої підкультури, духовним стрижнем якої є асоціальні або кримінальні настанови носіїв даної культури. Одним з факторів формування кримінальної підкультури є наявність величезної «армії» осіб, раніше судимих, що побували в місцях позбавлення волі, багато хто з них є рецидивістами, тобто носіями кримінальної ідеології. Вплив кримінального середовища не зменшується, незважаючи на різноманітні заходи щодо зменшення тюремної популяції і розширення сфери застосування покарань, альтернативних позбавленню волі. Як свідчать кримінологічні дослідження, найбільше поширена тюремна субкультура у такому середовищі молоді і підлітків, яке характеризується як криміногенне.

Кримінологи досить давно зацікавилися питанням, чому певна частина підлітків прагне до спілкування з особами, які мають кримінальне минуле або досвід перебування в «зоні». Що приводить їх у середовище, яке явно характеризується не тільки як аморальне, а й злочинне? У соціологічній і педагогічній літературі частіше всього в якості причин аналізованого явища називають відчуженість від соціально корисного середовища, потреба в самовираженні, пошук свого «я», бездоглядність та інші аналогічні чинники [1].

Визнаючи важливість подібних висновків, слід все ж звернути увагу на те, що далеко не всі підлітки, які знаходяться в аналогічному психологічному стані, тягнуться до кримінальної, тюремної або блатної «романтики». Проблема значно складніша, і її вирішення пов'язане з вивченням широкого комплексу соціальних, соціально-психологічних, педагогічних та інших чинників, серед яких найбільш актуальними варто назвати щонайменше два: соціальні

статуси злочинця у сучасному суспільстві і роль засобів масової комунікації в соціалізації дітей.

Наявність злочинності, яка щорічно вимірюється мільйонами скоєних злочинів і злочинців, свідчить про поширеність у суспільстві злочинного способу життя, що для багатьох людей став природною формою існування. Таким чином, наявність злочинності, у тому числі організованої, фахової, розширює «поле можливостей» при виборі індивідом того чи іншого варіанта поведінки: поки існує злочинність, «поле можливостей» включає і злочинний варіант. Вивчення злочинного середовища приводить до висновку про відносну самостійність злочинності та її тенденції до самовідтворення, у тому числі і за рахунок самодетермінації. Проте очевидно, що злочинці цілком не ізольовані від соціального середовища. Особа, яка вчинила злочин, пов'язана з іншими людьми родинними, приятельськими, дружніми, сусідськими стосунками. Більшість із них дізнаються згодом про характер злочину під час судового розгляду або вироку. Деякі з них запрошуються до суду як свідки. Все це не може не вплинути на них. Інформація про вчинені злочини поширюється в процесі повсякденного спілкування, при цьому нерідко суттєво спотворюється. Таким чином, злочинність, зазнаючи впливу середовища, має на нього зворотний вплив, тобто відбувається процес взаємної детермінації.

Причини живучості злочинності, поширеності кримінальної ідеології в сучасному суспільстві вивчені явно недостатньо. Одним із самих недосліджених механізмів зворотного впливу злочинності на суспільство є вплив засобів масової комунікації. Відомо, що проблема злочинності найчастіше привертає увагу письменників, журналістів, кінорежисерів та ін. Сформувалося специфічне соціально-психологічне явище, яке можна назвати «інформзлочинність». Інформзлочинність — це та злочинність, образ якої створений засобами масової комунікації й суттєво відрізняється від реальної злочинності, з якою зіштовхується кожний. Телебачення, кіно, газети, часописи, книги тощо у переважній більшості випадків інформують про тяжкі насильницькі злочини, в результаті чого в населення складається враження про те, що злочинність — це в основному замовлені вбивства, захоплення заручників, терористичні акти, зґвалтування. Проте в реальному житті кількість таких злочинів не перевищує 1–2%. У населення формується страх перед злочинністю, а у підлітків, через поширеність подібних сюжетів, — думка про всесильність і впливовість «мафіозі». Складні питання кримінальної поведінки розглядаються журналістами із різним ступенем компетентності, глибини проникнення в причинно-слідчий механізм злочину, правдивості в зображенні особистості злочинців. Все це позначається на формуванні ціннісних орієнтаційних настанов, поглядів, суджень осіб, які знайомляться з подібними творами.

Спостереження за криміногенним середовищем підлітків, яке автор цих рядків здійснює понад двадцять років, дозволяє зробити висновок про наявність кореляції між соціокультурним середовищем неповнолітніх і кримінальною поведінкою. Як було встановлено, приблизно 60–70% підлітків до вчинення злочину знаходилися в умовах повної кримінальної зараженості. Вра-

ховуючи, що з чинників соціалізації підлітка найважливішим і найвпливовішим виступає батьківська сім'я, такі дані становлять інтерес. Так, приблизно одна третина неповнолітніх злочинців мали засуджених членів сім'ї, частіше усього батька чи брата. У контрольній групі — 5%. Приблизно 45% із них розповіли про своїх раніше засуджених друзів і приятелів.

Виявлено кореляцію між наявністю раніше засуджених осіб у вуличному оточенні з наявністю засуджених членів сім'ї. Неповнолітні, що виховуються в сім'ях, окремі члени яких вчиняють злочини, не тільки безпосередньо спостерігають протиправну поведінку, а й нерідко наслідують своїх родичів. У таких сім'ях у підлітків може сформуватися настанова на допустимість подібної поведінки, що, певне, і позначається при виборі ними середовища спілкування з числа раніше засуджених осіб. У сім'ях неповнолітніх злочинців, де батьки також були засуджені, повсякденними є убога духовна атмосфера, пияцтво, аморальний спосіб життя батьків.

Вивчення культурного оточення цих підлітків дозволило встановити, що у понад 80% дітей, які виховуються в криміногенних соціально-психологічних умовах, інтерес до фільмів, літератури, публікацій у періодичній пресі обмежувався тільки темами, пов'язаними з насильством, убивствами, пограбуваннями, еротикою, порнографією тощо. У той же час у контрольній групі, що була сформована з учнів старших класів загальноосвітніх шкіл м. Одеси, понад 90% опитаних при наявності визначеного інтересу до детективної тематики, виявили значно ширший кругозір. (Усього методом анонімного анкетування було опитано біля 900 школярів у віці 15–16 років). Виключно кримінальною проблематикою в контрольній групі цікавилася тільки біля 20% дітей.

Кримінологи давно звернули увагу на роль засобів масової комунікації у формуванні особистості та її морально-психологічних якостей. Ще на початку ХХ століття з'явилася робота, спеціально присвячена вивченню «впливу недоброякісної літератури на дитячу злочинність і самогубства». Німецький вчений Макс Гамбургер, що здійснив це дослідження, в одному з округів, виявив прямий зв'язок між поширеністю злочинів проти моральності і кількістю проданої у ньому літератури на цю ж тему [3]. П. І. Люблінський майже сто років тому писав, що нездорове читання сенсаційних, кримінальних і порнографічних романів є «немаловажним соціальним чинником дитячої злочинності» [4]. У сучасній кримінологічній літературі немає єдності думок в оцінці наслідків надмірного захоплення підлітками детективним (кримінальним) жанром та еротичними творами.

Одні стверджують, що негативний вплив книг і кінофільмів, «пропагуючих» злочинний спосіб життя, можна вважати безпосередньою причиною вчинення підлітками злочинів [5]. Інші думають, що через канали засобів масової інформації підлітки засвоюють тільки стандарти зовнішнього вигляду і поведінки, у тому числі і соціально несхваленої [6], черпають знання про засоби вчинення злочинів тощо [7]. Інша група вчених вважає, що думки про істотне значення детективних фільмів і вестернів як безпосередніх чинників для скоєння підлітками злочинів є неспроможними, тому що «...набагато частіше оцінка підлітком

фільму похідна від уже сформованої в тому чи іншому ступені спрямованості особистості; з іншого боку, така вибірність, у свою чергу, сприяє подальшому зміцненню спрямованості, створенню стереотипу ставлення до кіно. Справа, отже, не в «шоковому» впливі окремих бойовиків, а у впливі систем (і не тільки детективних), «що відбираються» підлітком і сприяють прискореному розвитку у нього уявлень про допустимість і щоденність у людських відносинах грубості, жорстокості, насильства, пияцтва і т. ін.» [8]. Відповідно до точки зору польського кримінолога Бруно Холіста, криміногенний вплив демонстрації жорстоких сцен і актів агресії можна розглядати з двох боків: вплив на особистість і вплив на інформаційну функцію. Перший полягає у впливові на процес формування настанов і ціннісних орієнтацій молоді, а другий — у поширенні відомостей про методи вчинення і приховування слідів злочину. Пропаганда нових методів учинення злочинів засобами масової інформації, вважає він, відіграє все ж значно меншу роль, ніж вплив цих засобів на формування настанов і ціннісних орієнтацій [9]. Західнонімецький учений М. Є. Штайн-Хільберс, який вивчав вплив телебачення на формування знань про злочинність, злочинну поведінку і систему соціального контролю над нею, звертав увагу на те, що на основі інформації складаються уявлення про злочинність, вони виступають згодом як основа неформальної оцінки девіантної поведінки. Така інформація, на його думку, черпається з різноманітних джерел: із сімейної і шкільної соціалізації, власного досвіду, міжособистісних стосунків, знань спеціалістів і, насамперед, з різноманітних форм масових комунікацій [10]. Наведені докази дозволяють виділити дві важливі обставини: а) джерелом криміногенної інформації є як особи з кримінальним минулим, так і засоби масової комунікації; б) засоби масової комунікації можуть сприяти появі або закріпленню настанови щодо злочинців не як носіїв соціально-негативних якостей, а навпаки — позитивних, що до деякої міри виділяють їх із загальної маси людей («сильна особистість»).

Романтика, а часом і захоплення особистостями серійних убивць, терористами, злодійськими «авторитетами», «паханами», «міжнародними злодіями» тощо сприяють формуванню у підлітків позитивної настанови щодо злочинців, що «спрацьовує» у безпосередньому спілкуванні з останніми. У соціальній психології таке явище називається «ефектом ореолу», сутність якого полягає у формуванні специфічної настанови (створення уявного образу) і спрямованому приписуванню на основі цієї настанови визначених якостей конкретній людині. «Ця уява, що раніше існувала, виконує роль “ореолу”, що заважає бачити дійсні риси і прояви об'єкта сприйняття» [11].

Як відомо, істотним елементом характеристики особистості є освіта, що розглядається як найважливіша передумова її загальної культури, впливає на інтереси, схильності тощо. Отримані нами дані показують, що рівень освіти кореспондує із середовищем спілкування і культурними потребами. Так, встановлено, що серед неповнолітніх злочинців, які не контактували до засудження з раніше засудженими особами, освіту 8–10 класів мали 79% опитаних, а серед підлітків, які дружили з особами, раніше засудженими, аналогічну освіту мали

тільки 57% неповнолітніх. Можна припустити, що чим нижчою є освіченість підлітків, тим частіше вони потрапляють у криміногенне середовище. З іншого боку, бідність духовного світу й обмеженість кругозору сприяють, звичайно, нерозбірливості у виборі друзів. Таким чином, у даному випадку, як і в багатьох інших, спостерігаються двосторонні соціально-психологічні залежності.

Несприятливе морально-психологічне оточення неповнолітніх злочинців складається не тільки з тих «друзів», які раніше відбували покарання. Його складають також інші підлітки з девіантною поведінкою. Майже 90% вивчених нами засуджених, які відбувають покарання у ВТК, підтримували до вчинення злочину стосунки і з раніше засудженими особами і з однолітками, які стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх. У контрольній групі таких виявилось лише 13%.

Таким чином, можна зробити такі висновки: а) злочинці і злочинність є елементом вищої стосовно неї, більш широкої системи (соціальної системи суспільства); б) будучи елементом соціальної системи суспільства, злочинність не пасивна стосовно неї, а навпаки, прагне до «відтворення» за рахунок інших елементів суспільства [12]; в) злочинна поведінка наочно показує, що така поведінка можлива, і тим самим розширює «поле можливостей» при виборі того чи іншого варіанта поведінки; г) злочинність впливає на суспільство, не зустрічаючи належної протидії з боку елементів макрорівневого характеру; д) засоби масової комунікації виступають самим ефективним пропагандистом кримінального способу життя, з огляду на силу друкованого слова і соціальної значимості телебачення і кіно; е) найбільш криміногенне соціокультурне середовище підлітків [13]; є) пропаганда злочинного способу життя сприяє поширенню кримінальної культури в суспільстві, духовним стрижнем якої на індивідуальному рівні є кримінальна психологія, а на масовому — кримінальна ідеологія; ж) стримування росту злочинності неповнолітніх неможливе без максимального використання засобів масової комунікації та переорієнтування їх на пропаганду соціально прийнятної уяви і стилю життя, формування «моди» на правопослушну поведінку.

Література

1. Кон И. С. Открытие «я». — М., 1978. — С. 273; Кон И. С. Психология стар-шкласника. — М., 1980. — С. 95–98; В мире подростка. — М., 1980. — С. 213–320.
2. Литвинов В. В. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. — К., 1980. — С. 38.
3. Карпец И. И. Наказание: Социальные, правовые и криминологические проблемы. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 184–185.
4. Люблинский П. И. Преступность подростков. — М., 1923. — С. 101–102.
5. Там же. — С. 100.
6. Исследование социальной ситуации развития личности несовершеннолетнего преступника: Социально-психологическая характеристика личности несовершеннолетнего преступника / П. В. Беляева, А. И. Долгова, П. А. Дремова, В. Д. Ермаков. — М., 1975. — С. 82–89.
7. Степкина Л. И. О некоторых направлениях изучения криминологических аспектов воздействия средств массовой информации: Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности в СССР. — Ярославль, 1978. — С. 77.
8. Ратипов А. Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. — М., 1967. — С. 59.
9. Личность преступника. — М., 1975. — С. 168.

10. Хольст Бруно. Криминология. Основные проблемы: Пер. с пол. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 123.
11. Тройлиб Г. Развешчачис легенды // Урал. — 1975. — № 9. — С. 141–143; Где пачипастся коммерция... // Комсомольская правда. — 1982. — 11 февр.
12. Адресва Г. М. Социальная психология. — М.: МГУ, 1980. — С. 151.
13. Дрёмин В. П. О механизме криминогенного влияния рапсе судимых лиц на песовершеннолетних // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений. — Барнаул, 1986. — С. 126–134; Он же. Общепе песовершеннолетних с рапсе судимыми лицами как криминогенный фактор // Причины отдельных видов преступности и проблемы борьбы с ними: Сборник. — М., 1989. — С. 162–167.

УДК 343.24

Ж. В. Мандриченко

ВІДНОВЛЮЮЧЕ ПРАВОСУДДЯ

Тривалий час кримінально-правова ідеологія ґрунтувалася на тому, що злочинність можливо ліквідувати та знищити, тому існування будь-яких компромісів у кримінальному праві вважалось недоцільним. Але час і суспільство не стоять на місці, а рухаються в пошуку нових більш гуманних, економних, демократичних та прийнятних напрямків протидії злочинності та розвитку кримінальної юстиції.

І в центр уваги такого пошуку ставиться концепція «відновлюючого правосуддя». В основі розглядуваної концепції лежать уявлення, що при існуючій системі відплати інтереси жертви не враховуються. Затримані і засуджені правопорушники піддаються процедурі, яка змушує їх думати тільки про те, що з ними відбувається. Ця процедура перешкоджає злочинцю визнати свої обов'язки перед людиною, у відношенні до якої він скоїв злочин [1].

Лише останнім часом інтерес до цієї проблеми серед науковців виріс. Вивченню криминологічних, віктимологічних та кримінально-правових аспектів концепції «відновлюючого правосуддя» у своїх наукових публікаціях приділяли увагу Х. Д. Аликперов, П. С. Дагель, В. М. Дрьомін, О. В. Перепада, Г. О. Усатий, С. Г. Келіна, Л. Карнозова, Р. Максудов, Н. Ф. Кузнецова, Д. В. Ривман, В. О. Туляков, М. Флямер, Л. В. Франк.

Прибічники «відновлюючого правосуддя» звертають увагу на те, що це протидія (боротьба) зі злочинністю на мікрорівні та акцентують увагу на шкоді, що виникає при скоєнні конкретного злочину, надаючи першочергове значення компенсації на користь жертви та вирішенню на макрорівні проблем безпеки суспільства [2].

Таким чином, метою санкції при відновлюючому правосудді є досягнення результатів у поведінці, матеріальному, моральному відношенні, а також у пізнавальному аспекті для жертви, правопорушника та інших членів суспільства [3].

Відновлююче правосуддя можна вважати не просто альтернативним карному правосуддю, а й суспільним рухом, тому що в програмах беруть участь не